

La formació de la pagesia a l'europa occidental

per R. Zangheri

Hom ha remarcat en la literatura de l'alta edat mitjana una absència del pagès, més aviat la seva desaparició per comparació amb la literatura clàssica.¹ I tampoc no en queden sinó traces infreqüents en les arts figuratives abans dels segle XI²; per bé que no sempre s'hi troben només «figures informes i inanimades»³ i a vegades hi resta la imatge de l'home, són aleshores representacions de reis, sants, guerrers, més que no pas de treballadors dels camps. A la mateixa escultura romànica el treball de la terra hi és representat com una fatiga enorme, que trenca la identitat dels homes i en deforma els membres i els fa rígids. Ben diferent del «*travail héroïquement accepté et conçu non comme une servitude, mais comme un affranchissement*».⁴ El que apareix en els primers mestres d'aleshores és el pes físic i la subjecció, la maledicció del treball servil. Però, mentrestant, abans d'aleshores, gairebé mai no es divisa aquesta figura de dolor.⁵

1. J. LE GOFF, *Les Paysans et le monde rural dans la littérature du haut Moyen Âge (Ve et VIe siècles)*, a *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo* (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo, 22-28 d'abril de 1965, Spoleto 1966), ps. 723-741, i la discussió a les ps. 764 i ss.

Però la desaparició no és total: H. STERN, *Poésies et représentations carolingiennes et byzantines des mois*, «*Revue Archéologique*» (1955), ps. 141 i s.; i també L. BIADENE, *Carmina de Mensibus di Bonvesin de la Riva*, «*Studi di Filologia Romanza*» (1901), ps. 3 i s.

2. No hi ha ni una figura de treballador a la documentació del *Corpus della scultura alto-medievale* publicat pel Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, ni a les miniatures i a les pintures murals: A. GRABAR, *Essai sur l'art des Lombards en Italie*, Accademia Nazionale dei Lincei, actes de la convenció internacional sobre el tema «La civiltà dei Longobardi in Europa» (Roma, 24-26 de maig de 1971; Cividale del Friuli, 27-28 de maig de 1971) (Roma 1974), ps. 25-43 i quadres; també A. THIERRY, *Problemi dell'arte e della cultura in Europa nei secoli VI-VIII, ibid.*, ps. 407-460 i quadres. Per a una escena de la recollecció de mel d'abelles de l'*Exultet* i de la *Capitular de Bari* (segle X tardà), *L'arte in Italia*, dirigida per C. M. RAGGHIANI, II (Roma 1968), ps. 583-4 i 588.

3. Com volia M. SALMI, *La scultura romanica in Toscana* (Florència 1929), p. 9, per al qual només amb el romànic s'hauria arribat «*alla visione plastica della figura umana*».

4. E. MÂLE, *L'art religieux de la fin du moyen âge en France* (París 1908), p. 88. *Vid. P. D'ANCONA, L'uomo e le sue opere nelle figurazioni italiane del medioevo* (Florència 1923), ps. 94 i s. Són escassos els testimonis del treball agrícola que es troben a la pintura romànica: *Ibid.*, ps. 100 i s., i O. DEMUS i H. HIRMER, *Pittura murale romanica* (Milà 1969), p. 11. N'hi ha una ressenya iconogràfica a G. PIOVANELLI, *La rappresentazione dei mesi nei capitelli del Broletto di Brescia*, «*Rivista di Storia dell'Agricoltura*» (1978), núm. 3, ps. 107-115.

5. Les úniques representacions a l'alta edat mitjana del treball dels camperols, que co-

Per entreveure qui es mou i doblega l'esquena en els camps d'una Europa que va naixent, hem de temptejar en una densa foscor, un món que no té fonts pròpies de llum. Per més que l'agricultura i el treball agrícola constituïen l'eix de l'economia i de les societats alto-medievals, els documents que ens n'han arribat no ens porten testimonis evidents de l'aspecte, de la mentalitat ni del comportament d'aquells que asseguraven directament la producció.

Sabem, poc més o menys, què era el que produïa: vi, cereals, especialment de classe inferior.⁶ D'això en podem treure indicacions sobre l'alimentació. D'un nou estudi dels inventaris de San Colombano di Bobbio (del 862 i 883) i de Santa Giulia di Brescia (del 905/906) en resulta una disponibilitat de cereals, variable segons els llocs i la condició social, però de tota manera força baixa, no superior als 131 kg anuals *pro capite* i que podia baixar fins als 64 kg: és a dir, de la meitat a un terç i fins i tot a una quarta part d'allò que es consumirà a la baixa edat mitjana. És fàcil de pensar que l'alimentació cerealícola era completada a l'alta edat mitjana per productes d'una economia silvo-pastoral: s'obre així tota una perspectiva sobre la cria d'animals, especialment de porcs, sobre la cacera, la pesca i la recollecció de fruites de creixement espontani.⁷ El pagès alto-medieval és menys cultivador i més caçador i recollector que no s'ha cregut fins ara.⁸

---

neguem, es troben al Psalteri d'Utrecht (816-835), que es conserva a Reims, i al còdex 387 de l'Österreichische Nationalbibliothek de Viena, que és datat del 818, per al qual cal veure STERN, *Poésies et représentations carolingiennes*, op. cit., p. 143, i *Die Ausstellung Karl der Grosse. Werk und Wirkung* (Aquisgrà 1965), p. 271 i lám. 71. La possibilitat d'una derivació a partir d'imatges antigues (per a la qual cosa, cf. G. ROMANO, *Documenti figurativi per la storia delle campagne nei secoli XI-XVI*, «Quaderni Storici» [1976], p. 133) l'admet Stern (ps. 146 i s.) només molt relativament. Sobre les relacions incertes amb texts antics per part dels calendaris agrícoles de l'alta edat mitjana G. DUBY, *L'economia rurale nell'Europa medievale* (Bari 1966), p. 36. Però ara cal veure L. TONEATTO, *Note sulla tradizione del Corpus agrimensorum romanorum. I. Contenuti e scrittura dell'Ars gramatica di Gisemundus IX sec.*, «Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge-Temps Modernes» (1982), núm. 1, ps. 191 i s.

Les representacions de figures de pagesos del Psalteri d'Utrecht i dels treballs dels mesos del còdex de Viena són reproduïdes a Ch.-M. DE LA RONCIÈRE, R. DELORT i M. RONCHE, *L'Europe au moyen âge. Documents expliqués*, I (París 1969), docs. 122, 123. Imatges de treball dels camps a les portes de la catedral de Hildesheim, datades d'entre el 993 i el 1022 i una verema de l'Evangelinari d'Enric III, del 1039, de la Biblioteca d'El Escorial, es troben reproduïdes a P. BREZZI, *Società feudale e vita cittadina del IX al XI secolo* (Roma 1972), i id., *L'orto delle civiltà nell'alto Medioevo. Dagli stanziamenti barbarici all'unificazione carolingia* (Roma 1971). I cal veure, naturalment, les miniatures del *De Universo*, de Rabanus Maurus (Montecassino, Archivio della Badia, còdex núm. 132) i el Tapís de Bayeux.

6. Ch. PARAIN, *L'evoluzione delle tecniche agricole*, dins *Storia economica Cambridge*, I (Torí 1976), ps. 197 i s.; B. W. SLICHER VAN BATH, *Storia agraria dell'Europa occidentale (500-1850)* (Torí 1972), ps. 90 i s. Per a la Itàlia septentrional, M. MONTANARI, *Cereali e legumi nell'alto medioevo. Italia del nord, secoli IX-X*, «Rivista Storica Italiana» (1975), núm. 3, ps. 439-492; A. I. PINI, *La viticoltura italiana nel medioevo. Coltura della vite e consumo del vino a Bologna dal X al XV secolo*, «Studi Medievali» (1974), núm. 2, ps. 795-884; V. Fumagalli, *Terra e società nell'Italia padana. I secoli IX e X* (Torí 1976), ps. 14-15.

7. M. MONTANARI, *L'alimentazione contadina nell'alto medioevo* (Nàpols 1979), ps. 194, 214 i s. Vid. SLICHER VAN BATH, *Storia agraria dell'Europa occidentale*, op. cit., ps. 100-101; E. SERENI, *Storia del paesaggio agrario italiano* (Bari 1961), ps. 54-55; DUBY, *L'economia rurale*, op. cit., ps. 11-12; Porci e porcari nel medioevo. *Paesaggio, economia, alimentazione*, a cura de M. BARUZZI i M. MONTANARI, catàleg de l'exposició de San Marino di Bentivoglio i Villa Smeraldi (Bolonya 1981), ps. 16-36.

8. Si bé a Itàlia el conreu ha tingut un abandonament menor i probablement una represa

Quines eren les seves eines de treball? Per ara és impossible d'establir quina devia ésser la difusió dels dos tipus fonamentals d'arada, la simple, simètrica, que és lleugera, de fàcil construcció i que requereix un equipament d'animals de tir de feble potència, i l'asimètrica, capaç de tombar la terra, i que requereix animals dotats d'una força de tir més vigorosa i que és de fabricació costosa. La primera estripa la terra sense regirar-la i cal que el treball de l'aixada completi la feina. La segona es pot aplicar a terres més feixugues, i no cal l'ús periòdic de l'aixada. Tots dos instruments coexistien a l'època carolíngia, però no sabem en quines proporcions ni en quines àrees.⁹ Molt gran devia ésser l'ús de l'aixada, i d'això se'n dedueix l'índici d'una presència encara escassa dels instruments de tracció. El ferro era poc conegut, excepte a la Llombardia. Una gran part de les eines agrícoles era de fusta. Per segar es feia servir una falç petita dentada; també es podia fer servir la falç llarga, utilitzada ordinàriament en la recollecció del fenc, per a la recollecció dels cereals, però el seu ús era obstaculitzat, entre altres coses, per la prohibició de reduir l'altura dels rostolls allí on aquests eren de propietat comunal.¹⁰

Les rotacions triennals (sebrats d'hivern, sebrats de primavera i guaret) no devien ésser gaire esteses. En parlen alguns políptics, referint-se a grans propietats monàstiques o reials cultivades sàviament. L'alternança regular en tres parcelles de grans hivernals, de primavera i guarets no representava pas la norma. Sovint la rotació era biennal, amb un any de guaret. L'absència d'adob i la manca de bones eines d'arar feien necessari un repòs perllongat. Calia també que es mantingués a gran escala el cultiu itinerant a base d'artigues i el conreu temporer de camps i d'herba (*Feldgraswirtschaft*).¹¹

Els rendiments eren baixos. El càlcul més recent els fa oscil·lar entre els 3,3 i l'1,7 per unitat en algunes propietats de conreu directe d'un monestir de Reggio Emilia; menors encara són els rendiments en altres indrets de França i d'Itàlia. Ja ho hem dit, calia el repòs de la terra, però per si sol no assegurava pas una reconstrucció suficient de la fertilitat. El guaret no es podia pas llaurar a tot arreu com a les finques on les tècniques eren més avançades.¹²

Els camps en gran part eren quadrats, sense habitatge i amb tanques, espe-

preçoç: C. VIOLANTE, *La società milanese nell'età precomunale* (Bari 1953), ps. 71 i s.; G. ROSSETTI, *Società e istituzioni nel contado lombardo durante il medioevo. Cologno Monzese, I. Secoli VIII-X* (Milà 1968), ps. 43, 193; V. FUMAGALLI, *Terra e società nell'Italia padana, op. cit.*, ps. 8-9, 25 s.; ID., *Coloni e signori nell'Italia settentrionale. Secoli VI-XI* (Bologna 1978), ps. 40 i s.; 55 i s.; P. FRANCHI, *La presenza dell'incolto nel territorio bolognese nei secoli VIII-X*, «Rivista di Storia dell'Agricoltura» (1978), núm. 3, ps. 91-105.

9. DUBY, *L'economia rurale, op. cit.*, ps. 27 i s.; SLICHER VAN BATH, *Storia agraria dell'Europa occidentale, op. cit.*, ps. 86-87, 96. Per a PARAIN (*L'evoluzione delle tecniche agricole, op. cit.*, p. 187) la introducció del capgirador i la seva associació regular amb les rodes és tardana.

10. DUBY, *L'economia rurale, op. cit.*, ps. 34 i s.; *vid.* sobretot els camps i, per tant els *agricole, op. cit.*, p. 192.

11. DUBY, *L'economia rurale, op. cit.*, ps. 34 i s.; *vid.* sobretot els camps i, per tant els conreus, permanents; DUBY, *Le problème des techniques agricoles, a Agricoltura e mondo rurale, op. cit.*, p. 274. Cf. SLICHER VAN DER BATH, *Storia agraria dell'Europa occidentale, op. cit.*, p. 81; PARAIN, *L'evoluzione delle tecniche agricole, op. cit.*, ps. 169 i s.

12. FUMAGALLI, *Coloni e signori*, ps. 66 i s., que discuteix els resultats de DUBY, *L'economia rurale, op. cit.*, p. 39, i ID., *Le problème des techniques agricoles, op. cit.*, ps. 276-277, p. 279.

cialment a l'Europa mediterrània, o bé a faixes i oberts, al nord de França, Alemanya i Anglaterra, o bé també quadrats amb habitatges a Alemanya i Anglaterra, als Països Baixos orientals i meridionals, a la França occidental i al País Basc. En el sistema de camps oberts les faixes de terra de cada pagès es trobaven disperses i barrejades. A l'entorn dels habitatges hi havia terres fèrtils mitjançant les deixalles de la casa i per la presència d'animals domèstics, a més d'ésser objecte de treballs més assidus de conreu. Hi prosperaven els horts.¹³

L'empresa agrària era de dimensions i estructures molt diverses. Hi trobem el clàssic i potser mitificat sistema del gran domini, en el qual una reserva senyorial conreada directament està rodejada dels *mansi* concedits als conreadors, sobre els quals pesaven obligacions que també es referien a la reserva. Però les relacions no són estables, a causa dels moviments de la població i de l'evolució tècnica. A vegades la necessitat de la mà d'obra fornida pels conreadors veïns era essencial, i a vegades irrellevant. Tret de França, el conreu de la reserva es trobava separat o només ocasionalment vinculat a l'economia de les possessions pageses: el cultivador paga un lloguer i les prestacions en forma de treball són excepcionals. Les parcelles, per altra banda, són sovint disperses; el caràcter compacte i orgànic de les empreses no es dona en aquesta època.¹⁴

On viu el pagès de l'alta edat mitjana? La seva casa és un habitatge miserable rústic, encara que no és construït només de fusta. Els longobards ja van conèixer l'existència d'edificis de pedra, que no vol dir que fossin gaire més que cabanes: les *stamberghe* (nom que prové de *stein* = pedra i de *berga* = alberg, allotjament) són denominades amb aquest mot creat a Itàlia.¹⁵ Però no en sabem la difusió.¹⁶

Les nombroses esglésies que sorgeixen pels camps del segle VIII al X poden oferir-nos un punt d'observació avantatjós pel que fa a les grans línies de l'assentament i de la colonització. Els que les edificaven entre boscs, indrets palustres, petites clarianes, etc., del Rin a les llacunes venecianes, de la Provença a la Toscana, ignoraven que estaven deixant les traces d'un lligam encara incert, però que estava destinat a no rompre's fàcilment, entre les terres i els homes. No infravaluo la funció d'organització, per pobre que fos el territori, i de formació de les consciències d'aquelles esglésies i parròquies rurals.¹⁷ En aquestes,

13. SLICHER VAN BATH, *Storia agraria dell'Europa occidentale*, op. cit., ps. 76 i s.; DUBY, *L'economia rurale*, op. cit., p. 11.

14. *Ibid.*, ps. 56 i s.; FUMAGALLI, *Terra e società*, ps. 9 i s. Per a una represa de les tesis tradicionals, *vid.* ara P. TOUBERT, *Il sistema curtense: la produzione e lo scambio interno in Italia nei secoli VIII, IX e X*, dins *Storia d'Italia Einaudi*, «Annali», 6, ps. 5-63.

15. C. A. MASTRELLI, *La terminologia Longobarda dei manufatti*, Accademia Nazionale dei Lincei. Actes de la convenció internacional sobre el tema «La civiltà dei Longobardi in Europa», op. cit., p. 259.

16. *La construction au moyen âge. Histoire et archéologie* (París 1973), es refereix a èpofues successives. Sobre una donació de béns al monestir benedictí de Nonantola, el 752, entre els quals hi havia cases d'amos i de colons, *vid.* A. GUILLOU, *Régionalisme et indépendance dans l'Empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'exarchat et de la Pentapole d'Italie* (Roma 1969), p. 53.

17. FUMAGALLI, *Terra e società nell'Italia padana*, op. cit., ps. 7-8, subratlla la gran disgregació, exceptuant unes poques zones, del paisatge paduà de l'alta edat mitjana, però posa en relleu, en el procés de ruralització de les estructures eclesiàstiques, el paper organitzatiu de la parròquia rural (p. 67). Sobre aquest punt, *vid.* A. CASTAGNETTI, *La pieve rurale nell'Italia padana. Territorio, organizzazione patrimoniale e vicende della pieve veronese di San*

allí on no sorgien els monestirs, s'hi reconeixeran les comunitats i els pobles, punt ferm del breu horitzó rural. Allí és on els pagesos hauran cercat el conhort davant els desastres de les guerres i de la infidelitat de les collites. Hi hauran escoltat les condemnes dels rituals pagans.¹⁸ Contra les pràctiques avortives, que ajudaven a mantenir baixa una població pobra, hi hauran estat invocats pels sacerdots els capítols i els cànons dels concilis,¹⁹ o alguna cosa que vagament en derivava. En el seu àmbit sagrat hauran estat debatudes les controvèrsies rústiques (del *conventus ante ecclesiam* ja en parla l'edicte de Rotari, de cap a l'any 343). Els pagesos hauran treballat les terres d'aquestes esglésies, els hauran pagat uns rèdits sota formes diverses. Seria convenient estimular la realització d'un cens sistemàtic de les esglésies rurals i de llurs emplaçaments. Les notícies que en tenim són poc més que casuals, per comparació amb les troballes d'inventaris de cànons i de patrimonis. Certament, amb l'encastellament, canviaran els termes de l'organització del territori, i caldrà que es canviïn o bé que es facin més àmplies les direccions de les recerques.²⁰

L'escassetat de la població sembla atenuar-se en el segle VIII. Es multipliquen els terrenys desboscats. El creixement demogràfic es manté durant el segle IX i també en el X, no obstant les invasions. Però és només un tímid anunci de la represa que es manifestarà en el segle XI. Fins aleshores el quadre té com a contrapunt una «gran debilitat demogràfica».²¹ Per això, determinades tècniques agrícoles que requerien un suplement de treball, encara que eren conegudes, no s'aplicaven a gran escala. L'alternança triennial, amb un any de guaret, requereix un dispendi d'energies excessiu per als pocs braços disponibles. El nombre de llaurades és limitat: d'una o dues a potser quatre abans de la sembra, poques tenint en compte que ja Plini en recomanava fins a nou. Amb unes collites escasses i incertes²² s'expliquen les restriccions de la natalitat i l'abstenció difusa del matrimoni. S'ha parlat d'un «procés depressiu»: llaurades mediocres, resultats

Pietro di «Tillida» dall'alto medioevo al secolo XIII (Roma 1976); i id., *L'organizzazione del territorio rurale nel medioevo. Circostrizioni ecclesiastiche e civili nella «Longobardia» e nella «Romania»* (Bolonya 1982), en les quals té present la bibliografia sobre la qüestió. Sobre les esglésies en el territori llobard ROSSETTI, *Società e istituzioni nel contado lombardo durante il medioevo*, op. cit., ps. 52 i s.

18. FUMAGALLI, *Terra e società*, op. cit., p. 3, i la nota de la p. 18.

19. R. DOEHAERD, *Economia e società dell'alto medioevo* (Bari 1983), p. 73.

20. En general R. BOUTRUCHE, *Signoria e feudalesimo* (Bolonya 1971); G. FASOLI, *Aspetti di vita economica e sociale nell'Italia del secolo VII*, ara a G. F., *Scritti di storia medievale* (Bolonya 1974), ps. 3-48; id., *Castelli e signorie rurali*, dins *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo*, op. cit., ps. 531-567, i la discussió a les ps. 595-601; id., *Feudo e castello*, dins *Storia d'Italia Einaudi*, *vid. I documenti* (Torí 1973), ps. 263-308. Pel que fa a la Llombardia, ROSSETTI, *Società e istituzioni nel contado lombardo durante il medioevo*, op. cit., ps. 42, 154-155, 159, 187, 195; per a la regió del sud, M. DEL TREPPO, *La vita economica e sociale di grande abbazia del mezzogiorno: San Vincenzo al Volturno nell'alto medioevo*, «Archivio Storico per le province napoletane» (1955), ps. 31-110; i ara, en part, a *Forme di potere e struttura sociale in Italia nel medioevo*, a cura de G. ROSSETTI (Bolonya 1977), ps. 285-304. Pel que fa al Laci, P. TOUBERT, *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine, du IX siècle à la fin du XII siècle* (Roma 1973), vol. 2; pel que fa a la Provença, J. P. POLY, *La Provence et la société féodale, 879-1166. Contribution à l'étude des structures dites féodales dans le Midi* (París 1976).

21. DOEHAERD, *Economia e società*, op. cit., p. 73.

22. Les collites seran «quod Dominus dederit», segons la resignada expressió dels contractes d'arrendament (FUMAGALLI, *Terra e società*, op. cit., p. 4).

mediocres, escassetat de sembres, collites encara més mediocres.²³ Veurem com es va trencar aquest cercle viciós.

Què és el que va succeir al damunt d'aquests camps empobrits, aquestes cabanes i aquestes esglésies rurals? A l'època longobarda, el règim de la propietat es va veure alterat i es van preparar les condicions que havien de conduir cap a la senyoria rural. Després d'una concentració inicial hi va haver un fraccionament fort de la propietat. Les novetats potser no van penetrar gaire ràpidament en el món rural.²⁴ Ni tan sols sabem exactament fins a quin punt de profunditat va alterar l'imperi carolingi l'estructura dels camps des del punt de vista administratiu. Si va crear una classe única dominant a la Gàl·lia, a Alemanya i a Itàlia, si el sistema de la concessió de terres havia introduït ja a la societat franca elements protofeudals, aquells comtes als quals era confiat el control dels països conquerits no podien encara pretendre, exceptuant el cas de França, gran cosa més que una obediència fiscal. Fora de llur tutela, els homes lliures, petits propietaris i no tan petits, protegits pels reis, quedaven immunes d'obligacions respecte a ells.²⁵ Les centúries, els governs locals, es mantenien autònoms. Els vassalls que havien obtingut beneficis a gran escala no s'enorgullien, fins a la darrereria del segle IX, de cap títol de caràcter hereditari. I molt més van haver d'esperar encara per a dur-lo els vassalls menors. El benefici podia ésser-los retirat; un cop romania vacant, no hi havia cap obligació de reconèixer-lo.

Els conreadors canviaven d'amo. Ells mateixos formaven una capa social multi-forme: esclaus, serfs, colons, homes lliures, paraules utilitzades d'una manera confusa, per assenyalar una diversitat, una mobilitat, figures encara no ben definides.²⁶ La unificació imperial havia tingut efecte probablement només a la superfície, excepte pel que fa a l'Església. Carlemany havia promogut la unitat de les formes litúrgiques i la construcció d'una comunitat cristiana havia anat progressant.

Quan l'imperi es va fer bocins se suposa que no es van ressentir els efectes d'una crisi administrativa.²⁷ Quins signes van percebre els treballadors de la terra de l'enfonsament de l'estructura que tenien al damunt? Les novetats més trasbalsadores van venir de l'exterior. Va augmentar la inseguretad, la necessitat de

23. DOEHAERD, *Economia e società*, op. cit., ps. 74-75.

24. Sobre la qüestió agrària longobarda, G. P. BOGNETTI, *Studi sulle origini del comune rurale* (Milà 1978), amb un prefaci important de F. Sinatti d'Amico i C. Violante. Vid. també els escrits de H. Keller, H. Schwarzmaier i G. Tabacco al Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo, *Lucca e la Tuscia nell'alto medioevo* (Spoleto 1973). E. G. ROSSETTI, *Società e istituzioni nel contado lombardo durante il medioevo*, op. cit., ps. 40, 45, 47, 139, 194.

25. Als quals es dirigien quan eren objecte de prevaricacions: vid. el *placitum* de Rižan, a l'Istria, l'any 804, en el qual els habitants del poble fan apel·lació a l'emperador Carles contra el duc carolingi, a GUILLLOU, *Régionalisme*, op. cit., ps. 294-307; 192-200.

26. En el diploma de Berengari I al bisbe de Màntua, del 894, la immunitat hi és formulada així: *«iubemus ut nullus iudicarie potestatis, dux, marchio, comes, vicecomes, sculdascius, locopositus, aut quislibet publicus exactor... placitum tenere... neque homines eius, clericos vel laicos, liberos, commendatos, libellarios ac cartulatos vel super terram ipsius residentes neque servos vel ancillas aut aldiones utriusque sexus ad placitum ducere nec pignorare vel flagellare presumat...»*, i es troba publicada, per exemple, a *I diplomati di Berengario I*, a cura de L. SCHIAPARELLI, F.I.S.I., núm. 35 (Roma 1903), ps. 41-46.

27. Elements d'aquesta interpretació a F. L. GANSHOF, *Qu'est-ce que la féodalité?* (París 1982) i sobretot a G. BARRACLOUGH, *Il crogiolo dell'Europa. De Carlo Magno all'anno Mille* (Bari 1978), ps. 22, 27 i s., 62 i s. Però pel que fa a Itàlia se'n treu una opinió diferent de G. TABACCO, *Economie sociali e strutture del potere nel medioevo italiano* (Torí 1979).

protecció. Al davant de les invasions i de la prepotència dels més forts, com ja se sap, creix el valor i el paper de la cavalleria.²⁸ Els pagesos lliures es posen sota aixopluc confiant-se als poderosos. D'aleshores ençà «ésser pagès, viure del conreu de la terra, significava ésser serf»; «la reducció uniforme dels pagesos a la condició servil» ha estat comparada a una veritable i pròpia revolució social. De lliures només en són els nobles.²⁹ L'actitud i l'ús de les armes confereix al vassallatge un nou contingut; el benefici, mentrestant, ha adquirit un caràcter hereditari. Després de Carlemany, en el curs de tres o quatre generacions «la societat francesa va quedar reduïda a només dues classes socials..., la classe dels serfs, que havien perdut la llibertat personal..., [i] la classe de la noblesa». Més tard aquesta tendència es difondrà per molts països fins a constituir un «model europeu», no sense excepcions.³⁰ La pagesia de l'Occident europeu es forma, socialment, en relació amb una concreta constitució de classe.

Aquesta línia interpretativa, que segueix el disseny traçat, en particular, per Marc Bloch, em sembla convincent, pel que puc jutjar, encara que una mica rígida. No queden, segons en quines regions, capes socials intermèdies, propietaris d'alous, cultivadors en certa manera autònoms? I, per altra banda, què són, pròpiament, aquestes classes dels nobles i dels serfs? Quin és llur fonament econòmic? Tornem a prendre Marc Bloch com a punt de partida. En la seva definició de la senyoria francesa, deixa de banda, ja se sap, o més aviat nega la realitat de la servitud com a relació específica de producció.³¹ El serf és el subjecte d'una dependència personal, essencialment. Més enllà de la diversitat de les situacions, les obligacions degudes als senyors són tres: un impost, la capitació, de valor decreixent amb el temps, però que era suficient per assenyalar, per mínima que fos la seva vàlua, l'estat de servitud; el pagament d'una suma pel matrimoni contret al defora dels dependents del senyor, el *formariage*; l'herència, la «mà morta» del senyor sobre una part o sobre la totalitat dels béns deixats pel serf, inclosa la terra. No formava part de les obligacions servils, en canvi, contràriament al que ha estat suposat, «la vinculació a la gleba». Això no significa que no hi hagués desercions, ni maneres per a impedir-les.

Però si a França «la major part dels pagesos eren serfs»³² i a aquests els havia de pesar sobretot la condició necessària de llur feina, és a dir llur relació amb la terra, és força singular que Bloch no s'hagi ocupat d'aquesta relació en sentit propi. Si el serf es trobava sota el pes d'aquestes obligacions indicades per Bloch, no era potser per tal d'obtenir la terra, més que no pas per gaudir d'una protecció? Només en un punt, i com si fos fugisserament, Bloch fixa l'atenció a propòsit de la possessió de béns rústics per part dels serfs, quan observa que, de tota manera, en cas d'alienació de la terra, fins i tot si es posseïa com a alou, calia el consentiment del senyor. Però admet que aquest no era pas

28. F. CARDANI, *Alle radici della cavalleria medievale* (Florència 1981), en particular les ps. 293 i s.

29. Situació que al regne itàlic derivava de la concepció longobarda del poder: G. TABACCO, *I liberi del re nell'Italia carolingia e postcarolingia* (Spoleto, s.d.); ID, *L'allodialità del potere nel medioevo*, «Studi Medievali», s. III, XI (1970).

30. G. BARRACLOUGH, *Il crogiolo dell'Europa*, op. cit., ps. 96-97, 100.

31. M. BLOCH, *Libertà e servitù personali nel Medioevo, in particolare in Francia. Contributo a uno studio delle classi*, ara dins *La servitù nella società feudale* (Florència 1975), ps. 142 i s.

32. *Ibid.*, p. 190.

el cas més difós. «La major part dels serfs..., així com la immensa majoria de la gent pobra, posseïa cases i camps només com a *vilainage*, és a dir, amb reserva del dret superior d'un senyor de la terra al qual, com al detentor dels béns immobles, calia pagar cànon i els serveis.»³³ D'aquest *vilainage* i del seu contingut econòmic, Bloch no n'aprofundeix, però, les característiques. La definició de la servitud ve a perdre, així, un dels seus elements constitutius.

Allò que en realitat distingeix el pensament de Bloch és la indiferència envers els vincles terrers.³⁴ No és pas que hi manquessin confusions i contradiccions. Però quina és la norma d'una relació que veu majoritàriament els serfs lligats a l'amo per un cens, per cànon i serveis prestats en correspondència a la possessió de la terra? És inútil cercar respostes en l'obra del gran estudiós francès, per altra banda tan encertat a l'hora de desentrallar les línies de força d'entre el caos, tan difós a l'edat mitjana, dels casos particulars.

La seva definició de la senyoria, d'altra banda, no es troba pas mancada de contradiccions. Examinem la qüestió relativa a la base de la piràmide. El mas, que és considerat per ell com «la cèl·lula orgànica de la senyoria», a partir del segle IX es troba en procés de dissolució.³⁵ Però la senyoria francesa «surts d'entre la boira» entre els segles IX i X;³⁶ per tant, quan ja no pot basar-se en el mas. La funció d'aquest en el quadre de «l'explotació senyorial» era la de proporcionar una «unitat de cobrament» dels cànon. El tipus de mas més estès i nombrós és el «mas ingenu», és a dir, el dels colons, dels pagesos lliures. Els cànon en espècies que aquests havien de pagar «corresponen a una mena d'impost de guerra que el senyor transmet al rei.»³⁷ Però els pagesos lliures desapareixen cap al segle X. Amb ells haurien desaparegut els masos ingenus (tot el sistema dels masos, admet Bloch, es disgrega entre els segles IX i X). Quina és, doncs, després del segle X, la base de la senyoria?

En la seva panoràmica europea, Bloch no oblida, en veritat, les diferències.³⁸ Però avui dia sabem més coses, pel que fa a Espanya, a Alemanya, a Anglaterra a la mateixa França.³⁹ Quant a la Itàlia longobarda, ha estat aclarit que la concessió feudal comporta originàriament el dret de gaudir d'una *res immobilis*, en correspondència «a tota una sèrie de relacions de dret privat (emfiteusí, i altres)»; i si a la pràctica i a l'època moderna «succeïa amb gran freqüència que l'objecte d'un tipus semblant de concessions consistís en drets i poders de caràcter públic», com més anem pujant cap a l'edat mitjana i el segle XI

33. *Ibid.*, ps. 202-03.

34. M. BLOCH, *La societat feudal* (Torí 1974), ps. 298-299.

35. M. BLOCH, *Signoria francese e maniero inglese. Lezioni sulla proprietà fondiaria in Francia ed in Inghilterra*, a cura di D. GAGLIANI, G. ORLANDI, D. VASSETTI (Milà 1980), ps. 112-14.

36. *Ibid.*, p. 99.

37. *Ibid.*, p. 115.

38. *Id.*, *La societat feudal*, op. cit., ps. 204 i s.

39. *Vid.*, entre altres, A. BARBERO i M. VIGIL, *La formació del feudalisme en la península ibèrica* (Barcelona 1978); i per al cas de Catalunya P. BONASSIE, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société* (Tolosa 1975-76), vol. 2; la nova edició alemanya de Ph. DOLLINGER, *Der bayerische Bauernstand vom 9. bis zum 13. Jahrhundert* (Munic 1982); i també L. KUCHENBUCH, *Bäuerliche Gesellschaft und Klosterherrschaft im 9. Jahrhundert. Studien zur Sozialstruktur der Familie der Abtei Prüm* (Wiesbaden 1978). I la ressenya de R. FOSSIER, *Économies et sociétés rurales: France et Angleterre (onzième-quinzième siècles)*, «Revue Historique» (1979), ps. 383-440.

més freqüents esdevenen els casos de drets feudals constituïts sobre béns i rendes immobiliàries. Basat sobre un dret real, el feu llobard esdevé molt tard «jurisdiccional».⁴⁰

Le peculiaritat italiana ha estat indicada d'una manera més complexa en la inherència a un patrimoni immobiliari de l'autonomia senyorial i de l'exercici de funcions de caràcter públic: un patrimoni pertanyent pròpiament al senyor eclesiàstic o laic, més que no pas un «benefici» concedit a ell. En tot cas, és el senyor el que assignarà el «benefici» a un vassall que li presta el servei de les armes i un poder coercitiu que queda incorporat a la senyoria.⁴¹ D'altra banda, és significatiu que un dels estudiosos que més havien contribuït a Itàlia a combatre la *Grundherrschaftstheorie* sostenint el caràcter territorial i públic del *dominatus loci* hagi acabat per reavaluar el paper de la propietat immobiliària com a premissa del poder senyorial.⁴²

Si la senyoria és una realitat econòmico-social, sobre la qual descansen les relacions personals i en la qual s'incorpora l'exercici de drets públics, cal orientar la recerca a la constitució rústica i a la relació que en aquesta s'institueix entre els propietaris, siguin o no beneficiaris, i els cultivadors, que cada vegada més sovint són serfs i concessionaris. És l'única recerca possible, si no es vol córrer el risc de considerar la societat feudal com a mancada d'estructura, dominada només per relacions polítiques i militars. És prou sorprenent que també per part dels marxistes s'hagi caminat, cap a la fi dels anys trenta, en aquesta direcció, amb la teoria de la «coerció extraeconòmica» com a base específica de l'exploració feudal.⁴³

40. P. BRANCOLI BUSDRAGHI, *La formazione storica del feudo lombardo come diritto gletterre (onzième-quinzième siècles)*, «Revue Historique» (1979), ps. 383-440.

41. G. TABACCO, *Egemonie sociali*, op. cit., ps. 162 i s., 198-200. I també sobre el caràcter inestable, híbrid, de les institucions, però amb una accentuació tendencial del fonament patrimonial, id., *L'ambiguità delle istituzioni nell'Europa costruita dai Franchi*, «Rivista Storica Italiana» (1975), en part reproduït a *Forme di potere e struttura sociale in Italia nel medioevo*, op. cit., ps. 73-81. Sobre la senyoria immobiliària del migjorn italià i en la interpretació de G. B. Vico, vid. M. DEL TREPPO, *Medioevo e mezzogiorno: appunti per un bilancio storiografico, proposte per un'interpretazione, a Forme di potere e struttura sociale in Italia nel medioevo*, op. cit., ps. 254-55. Sobre la funció innovadora i estabilitzadora de l'hereditarietat dels beneficis, especialment a França, insisteix, en oposició a Boutruche, G. PAPAGNO, *I feudalesimi: la ricchezza e il potere politico*, a la *Storia d'Italia Einaudi*, «Annali», I, (Torí 1978), ps. 116-18. Vid. P. BOUTRUCHE, *Signoria e feudalesimo*, I (Bolonya 1973). Sobre el component terrer més fort del feu italià, vid. P. UGOLINI, *Il potere nell'economia rurale italiana, a la Storia d'Italia Einaudi*, «Annali», I, op. cit., ps. 729-730. En particular, P. COMMAROSANO, *La famiglia dei Berardenghi sino agli inizi del secolo XII*, «Studi Medievali» (1970), ps. 103-176, i G. TABACCO, *Arezzo, Siena, Chiusi nell'alto medioevo*, dins *Lucca e la Toscana nell'alto medioevo*, op. cit., ps. 172 i s.; id., *Dai possessori dell'età carolingia agli esercitanti dell'età longobarda*, «Studi Medievali» (1969), ps. 246-259.

Punts de vista recents a M. AYMARD, *L'Europe moderne: féodalité ou féodalités?*, «Annales» (1981), ps. 426-35; D. ROMAGNOLI, F. ALESSIO i M. MAZZA, *Una discussione sui tre ordini della società feudale*, «Studi Storici» (1980), ps. 761-87.

42. Sobre l'evolució del pensament de Bognetti, F. Sinatti d'Amico i C. Violante en el prefaci de l'obra de BOGNETTI, *Studi sulle origini del comune rurale*, op. cit., ps. XXII, XXV. Sobre la Grundherrschaftliche Theorie, G. TABACCO, *La dissoluzione medievale dello Stato nella recente storiografia*, «Studi Medievali» (1960), ps. 397-446.

43. Per a una persistència d'aquesta concepció, vid. la *Storia universale dell'Accademia delle Scienze dell'URSS*, vol. III (Milà 1965), però també R. HILTON, *Nota sul feudalesimo*, dins *La transizione dal feudalesimo al capitalismo*, a cura de G. BOLAFFI (Roma 1973), i P. ANDERSON, *Dall'antichità al feudalesimo* (Milà 1978).

J. FONTANA, *Historia. Análisis del pasado y proyecto social* (Barcelona 1982), ps. 257 i s.,

En realitat, existeix a la societat feudal, com en altres societats, una coerció no econòmica. Com que la possessió de la terra i d'altres mitjans fonamentals de producció es troba en general en mans del qui treballa, si el senyor vol percebre una part del producte del treball, o del propi treball, ha d'usar mitjans coercitius basats sobre una relació personal de dependència.⁴⁴

La substància econòmica d'aquesta relació, és a dir, la forma específica de la plus-vàlua, és «constituïda per la renda feudal; que pot ésser percebuda pel senyor en forma de treball (és a dir, sota la forma d'un determinat nombre de jornades de treball que li proporcioni gratuïtament el productor directe), en espècies, o en diners (quan la prestació del productor directe consisteix en una determinada quantitat o proporció del producte o, respectivament, en una determinada suma de diners) o, més sovint, en formes mixtes».⁴⁵ L'examen d'aquestes formes de renda feudal no s'ha completat en general, cal dir-ho, d'una manera satisfactòria, excepte en estudis italians recents en els quals s'ha superat el límit tradicional de la recerca jurídica dels contractes agraris. S'ha trobat un declivi precoç dels pagaments en treball⁴⁶ que va acompanyat d'una difusió de l'emfiteusi en les iniciatives de bonificació i desboscament, fins i tot abans del segle x.

Per acabar, l'impuls del segle XI té les seves anticipacions i les seves arrels en un moviment que es nota als camps italians ja des del segle precedent i encara més aviat.⁴⁷ Però quan pren impuls i s'afirma, ¿a quines forces ho hem d'atribuir?

---

ha observat que res en Marx no sembla autoritzar una interpretació semblant. De fet, Marx escriu a *Das Kapital*: «... on l'esclavitud o la servitud de la gleba, com en els temps antics o a l'edat mitjana, constitueix la base àmplia de la producció social, el domini de les condicions de producció sobre els productors queda aquí amagat per les relacions de senyoriu i de servitud, que apareixen i són visibles com els ressorts que actuen directament en el procés de producció (K. MARX, *Das Kapital*, llibre III, cap. 48). Aquí no se sosté cap «coacció extraeconòmica», sinó al contrari, el domini de les relacions (econòmiques) de producció sobre l'aparença de les personals. La confusió, observa Fontana, neix d'una lectura no gens atenta del que Marx escriu sobre el feudalisme al volum I de *Das Kapital*.

44. Considera encertadament FONTANA (*op. cit.*, ps. 257-58) que la concepció burgesa de la relació econòmica com a relació lliure i contractual és el fonament d'una interpretació de la relació feudal com a extraeconòmica; però també el capitalisme coneix coercions no econòmiques, estatals o d'altra mena.

45. SERENI, *Agricoltura e mondo rurale*, *op. cit.*, p. 170. El mateix Sereni no deixa de concedir espai a la tesi de la «coerció extraeconòmica» (*cf.* p. 166).

46. VIOLANTE, *La società milanese nell'età precomunale*, *op. cit.*, ps. 77 i s.; V. FUMAGALLI, *Coloni e signori*, *op. cit.*, ps. 21 i s. i 41. Però un document de Piacenza datat de l'abril del 784 i publicat per G. Petrarco Sicardi, certifica que el cultivador arrendatari, home lliure, ha de complir una setantena de prestacions de treball l'any, a mà o bé amb els bous: això s'esdevé a altres llocs només en casos excepcionals. L'explicació de Fumagalli és que es tractaria d'un cultivador bastant pobre, disposat a acceptar condicions oneroses (la seva pobresa queda demostrada, entre altres coses, pel fet que l'amo ha de deixar-li en préstec eines i bestiar). Contràriament a les teories de Hartmann i Luzzatto, els homes lliures no es trobaven exempts dels treballs, però sí que se'n lliuraven aquells que gaudien d'una millor situació econòmica (i amb força de negociació), tant si eren lliures com serfs (*ibid.*, ps. 102 i s.).

47. Sobre els desboscaments de la selva d'Ostiglia a la primera meitat del segle IX, *ibid.*, ps. 55 i s. I són documentades per a la segona meitat del segle migracions de conreadors de les zones superpoblades d'assentaments antics a la plana baixa adjacents al Po «encara en gran part deshabitada, coberta de boscs i envaïda d'aiguamolls» (*ibid.*, p. 86).

S'ha palesat una mobilitat extraordinària de les possessions immobiliàries en els segles IX i X, a través d'una recerca quantitativa que han dut a terme sobre actes privades de Lucca:

¿Al treball dels pagesos, que s'ha anat dotant d'instruments cada cop més eficaços i ha conquerit les terres noves? A la capacitat organitzadora i directiva de les classes feudals?⁴⁸ ¿O a genèrics esperits vitals, a moviments naturals més o menys foscs de la població? El problema crític no ha estat resolt, però molts elements han estat portats a la llum per la historiografia recent. Devia ésser un impuls potent. Un dels seus reflexos es troba en les construccions eclesiàstiques, que van tenir un desenvolupament inaudit, que cal no atribuir únicament al fet d'haver-se imposat la fe. Del 1050 al 1350 es van edificar a França vuitanta catedrals, cinc-centes esglésies de grans dimensions i algunes desenes de milers d'esglésies parroquials. En aquells anys foren traginades per França més pedres que en cap període de la història de l'antic Egipte.⁴⁹

El suport d'aquestes meravelles és una revolució productiva, i els historiadors n'han palesat ja àmpliament les característiques: difusió de noves eines de treball, rompuda i conreu de camps nous, estabilització de les rotacions triennals, augment de les collites, millora dels transports i extensió dels mercats rurals i ciutadans.⁵⁰ Ara, en els conreus, en la productivitat, en les relacions socials és més fàcil de discernir-hi algunes línies comunes. El serf-pagès, tot i les infinites diferències entre uns i altres, treballa i contribueix amb el seu treball a la riquesa feudal de maneres que convergeixen.

El feudalisme ha demostrat que posseeix en el seu interior una dinàmica progressiva. La lluita per la renda ha empès per una banda els feudals i de l'altra els conreadors a cercar l'augment de l'excedent agrícola en un reforçament de la productivitat i de la producció.⁵¹ El sistema feudal assegura per alguns segles les condicions del progrés agrícola i la coherència de les relacions de poder. A través d'un procés que potser ja no ens resulta del tot secret⁵² els camps de l'occident europeu prenen forma a partir de la disgregació i contribueixen a identificar una nova regió del món.

Traducció de Roger Alier

D. HERLITY, *L'economia della città e del distretto di Lucca secondo le carte private nell'alto Medioevo*, dins *Luca e la Tuscia*, op. cit., ps. 363-88.

48. La primera tesi, simplificant, la sosté DUBY, *Le origini dell'economia europea* (Bari 1975), ps. 229 i s.; la segona, P. ANDERSON, *Dall'antichità al feudalesimo*, op. cit., ps. 155 i s.

49. J. GIMPEL, *Costruttori di cattedrali* (Milà 1982), p. 5.

50. *Vid.*, per exemple, *Il medioevo*, dins la *Storia economica d'Europa*, dirigida per C. M. CIPOLLA (Torí 1979), a més de *La nascita dell'Europa, secoli V-XIV*, de R. S. LÓPEZ (Torí 1966); G. LUZZATTO, *Dai servi della gleba agli albori del capitalismo* (Bari 1966).

I també *cf.* sobre l'alimentació, la mentalitat, etc., P. GOLINELLI, *Elementi per la storia delle campagne padane nelle fonti agiografiche del secolo XI*, «Bullettino dell'Ist. Storico Italiano per il Medioevo» (1978), ps. 1-54.

51. R. HILTON, *La transizione dal feudalesimo al capitalismo*, op. cit., ps. 112-13.

52. Així Southern (una «revolució secreta»), citat per ANDERSON, *Dall'antichità al feudalesimo*, op. cit., ps. 155 i s. Però *vid.*, sobre les apories persistents de les explicacions, A. GUERREAU, *Le féodalisme. Un horizon théorique* (París 1980), ps. 29 i s.